

O ŚCIEŻKACH UPADKU IMPERIUM SOWIECKIEGO. PRÓBA TYPOLOGII W ŚWIETLE NIE-MARKSOWSKIEGO MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO

1. Wstęp

Powstawanie, trwanie i upadek imperiów stały się przedmiotem zainteresowania odrębnej subdyscypliny naukowej – „imperiologii”. Dziełem uznanym za klasyczne w tej dziedzinie badań jest praca Samuela Eisenstadta *The Political Systems of Empires. The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*¹, w której autor analizuje polityczne systemy powstałe w biurokratycznych imperiach Egiptu, Chin, Rzymu, Bizancjum i w większych wczesnonowożytnych europejskich państwach. Według niego struktura polityczna wykształcona w biurokratycznym imperium ma być czymś pośrednim pomiędzy tradycjonalistycznym społeczeństwem a współczesnymi systemami politycznymi. Biurokracja w imperialnych systemach politycznych autonomizuje się i realizuje własne cele, co prowadzi do konfliktów społecznych i w efekcie upadku imperiów. Przywoływana praca najlepiej pokazuje, że imperium generuje zawsze pewną całość społeczną niesprowadzalną do jego części składowych i różną od społeczeństw, którym nie było dane zbudować imperium.

Refleksja naukowa należąca do tej subdyscypliny naukowej nie zaliczała się do szeroko rozpowszechnionych w powojennej nauce polskiej. W latach osiemdziesiątych ukazały się dwie pionierskie prace o ambicjach teoretycznych, które można zaklasyfikować do szeroko rozumianej imperiologii. Pierwsza z nich to książka Jana Kieniewicza *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*², druga z nich – autorstwa Leszka Nowaka – *Imperium socjalistyczne. Próba modelu* (studium to było fragmentem większej koncepcji historiozoficznej, nazwanej przez autora nie-Marksowskim materializmem historycznym)³.

Po roku 1989 w rozwijającej się niezbyt intensywnie w Polsce imperiologii można wyróżnić dwa kierunki badań. Jeden z nich to stopniowo zdobywająca popularność w naszym kraju, wypracowana w zachodnich naukach społecznych teoria postkolonialna (studia postkolonialne), którą próbuje się ze zmiennym szczęściem stosować do analizy relacji sowieckiego imperium z krajami Europy Środkowo-Wschodniej. Przykładem takiej próby jest praca Ewy Thompson *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, analizująca imperialną mentalność rosyjską⁴.

¹ S. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires. The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*, Londyn 1963.

² J. Kieniewicz, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa, 1986.

³ L. Nowak, *Imperium socjalistyczne. Próba modelu*, „Notatnik Historyczny” 1988, t. 1, s. 9–87. Problematyka kolonializmu została podjęta w artykule K. Paprzycka, L. Nowak, *Kolonizacja w nie-Marksowskim materializmie historycznym*, „Studia Socjologiczne” 1989, nr 2 (113), s. 161–173. Wymienione artykuły były fragmentem większej całości wydanej w: L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 3, Poznań 1991.

⁴ E. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Kraków 2000. W tym duchu napisany jest artykuł: E. Domańskiej, *Obrazy PRL w perspektywie postkolonialnej. Studium przypadku [w:] Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2008, s. 167–186.

Drugi kierunek studiów nad dziejami imperiów, w szczególności rosyjskiego, bliższy tradycyjnej historiografii, skupiony jest wokół krakowskiego ośrodka intelektualnego wydającego czasopismo „Arcana”. W tym kontekście należy wspomnieć o politologicznej analizie Włodzimierza Marciniaka *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej* czy historycznych ujęciach: Andrzeja Nowaka *Od Imperium do Imperium* i *Ofiary, imperia i historycy. Studium przypadków (od XVIII do XXI wieku)*, Henryka Głębockiego *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii, XVIII–XXI wiek*⁵.

Niniejszy artykuł, mieści się w nurcie refleksji imperiolologicznej rozwijanej w nie-Marksowskim materializmie historycznym (dalej n-Mmh). Przywołuję w nim swoje wcześniejsze ustalenia oraz przedstawiam pewne rozwinięcie badanej przeze siebie problematyki⁶. W rozdziale drugim przedstawiam typologię dominacji międzypolitycznych. Przyjętymi kryteriami jest typ maksymalizowanego interesu społecznego (regulacja władcza, panowanie duchowe, produkt dodatkowy) przez społeczeństwo dominujące i głębokość ingerencji (bezpośrednia aneksja, uzależnienie, podporządkowanie) społeczeństwa dominującego w wewnętrzne sprawy społeczeństwa zdominowanego. Pozwala to bliżej scharakteryzować imperium sowieckie. W rozdziale trzecim przedstawiam zakładany w przyjętej przeze siebie perspektywie teoretycznej model ewolucji imperium socjalistycznego. W rozdziale czwartym dokonuję konkretyzacji tego modelu pozwalającej wyróżnić secesję i mikrosecesję a w rozdziale piątym buduję typologię ścieżek rozpadu imperium. Artykuł kończy się konkluzjami.

2. Typologia dominacji międzypolitycznych

Dominacja zewnętrzna władzy politycznej jest to tendencja klasy władców do regulacji zewnętrznych stosunków społecznych. Można wyróżnić dominację bezpośrednią i pośrednią. Dominacja bezpośrednia dokonuje się na drodze podboju, który polega na tym, że klasa władców społeczeństwa dominującego *S* dokonuje zbrojnej agresji, usuwa rodzimą klasę władców, anektuje terytorium podbitego społeczeństwa i samodzielnie reguluje życie klasy obywatelskiej zdominowanego w ten sposób kraju.

Pośrednią formą dominacji jest *uzależnienie*, które realizuje się poprzez podporządkowanie, niekoniecznie zaś poprzez zbrojną agresję. Polega ono na tym, że dominująca klasa władców przejmuje kontrolę nad częścią sfery regulacji klasy władców społeczeństwa zdominowanego, ale nie nad całością; sfera regulacji władczej w *S'* jest zatem podzielona na zewnętrzną i wewnętrzną.

⁵ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001; A. Nowak, *Od Imperium do Imperium*, Kraków 2004; *idem*, *Ofiary, imperia i historycy (Studium przypadków od XVIII do XXI wieku)*, Kraków 2009; H. Głębocki, *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii, XVIII–XXI wiek*, Kraków 2006.

⁶ Zob. takie prace jak: K. Brzechczyn, *Unsuccessful Conquest and Successful Subordination. A Contribution to the Theory of Intersocial Relations* [w:] *Social System, Rationality and Revolution*, red. L. Nowak, M. Paprzycki, Amsterdam–Atlanta 1993 („Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities”, t. 33), s. 445–456; K. Brzechczyn, *Upadek imperium socjalistycznego. Próba modelu* [w:] *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne*, red. K. Brzechczyn, „Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki” 2003, z. 6 (19), s. 135–171. Pozostałe prace zawierające zestawienie analiz empirycznych z ujęciem teoretycznym wymienione są w przypisie 11. O porównaniach zakładanego n-Mmh z innymi koncepcjami zob. K. Brzechczyn, *O dwóch prognozach upadku realnego socjalizmu. Randall Collins versus Leszek Nowak* [w:] *Obrazy PRL...*, s. 53–68; *idem*, *Polish Discussions on the Nature of Communism and Mechanisms of its Collapse. A Review Article*, „East European Politics and Societies” 2008, t. 22, nr 4, s. 828–855.

Uzależnienie może prowadzić do powstania *kraju satelickiego* lub *kraju będącego sferą wpływów*. W tym przypadku kryterium rozstrzygającym jest to, czy władza kraju dominującego decyduje o personalnej obsadzie klasy władców. W przypadku *kraju satelickiego* władza społeczeństwa dominującego wpływa bezpośrednio na skład personalny podporządkowanej klasy władców, której członkowie rekrutują się nadal z uzależnionego społeczeństwa. Gwarantuje to wyższy stopień podporządkowania władzy kraju zdominowanego. Powstaje w ten sposób *układ obozowy*, składający się z *centrum obozowego* i *krajów satelickich*.

W przypadku sfery wpływów kraj dominujący nie decyduje bezpośrednio o obsadzie personalnej podporządkowanej klasy władców, lecz o utrzymaniu zakresu regulacji zewnętrznej. Z reguły sytuacja ta prowadzi do niższego stopnia podporządkowania władzy kraju zdominowanego. Powstaje w ten sposób *układ hegemonistyczny*, składający się z *hegemonia* i krajów stanowiących jego zewnętrzną *sferę wpływów*.

Stopień uzależnienia kraju S' wyraża się w stosunku sfery regulacji zewnętrznej (kontrola zewnętrzna) S' przez władzę z S do ogólnej sfery regulacji władczej w S' . Ułamek wyrażający stosunek liczebności tych zbiorów można nazwać wskaźnikiem suwerenności S' . Jeżeli jest on równy 1, to ekspansja przybiera formę podboju, jeżeli zawiera się w przedziale od 0 do 1, to ekspansja przybiera formę uzależnienia. W przypadku kraju suwerennego wskaźnik ten jest równy zeru.

W aparaturze pojęciowej można zatem wyróżnić następujące formy dominacji międzynarodowej:

- układ imperialny, składający się z metropolii imperium i podległych prowincji;
- układ obozowy, składający się z centrum obozowego i krajów satelickich;
- układ hegemonistyczny, składający się z hegemonia i sfer wpływów.

Tak wyróżnione odmiany dominacji międzynarodowej mogą służyć maksymalizacji różnych typów interesów społecznych, co z kolei stanowi podstawę wyróżniania różnych typów dominacji (imperiiów, obozów czy hegemonii). I tak, w ekonomicznym typie zdominowania ekspansywność zewnętrzna, i co za tym idzie, wzrost regulacji władczej w społeczeństwie zdominowanym (prowincji, kraju satelickim, sferze wpływów) są instrumentalnie podporządkowane maksymalizacji produktu dodatkowego przez klasę właścicieli metropolii imperium (centrum obozu czy społeczeństwa hegemonialnego). Oznacza to, że w sytuacji, w której maksymalizacja regulacji władczej w społeczeństwie zdominowanym wyklucza maksymalizację produktu dodatkowego, w długotrwałej perspektywie czasowej maksymalizowany jest produkt dodatkowy.

W hierokratycznym typie dominacji ekspansywność zewnętrzna i wzrost regulacji władczej w zdominowanym społeczeństwie instrumentalnie podporządkowane są maksymalizacji panowania duchowego przez klasę kapłańską metropolii imperium (centrum obozu czy hegemonia). Oznacza to, że w sytuacji, w której maksymalizacja regulacji władczej w społeczeństwie zdominowanym wyklucza maksymalizację panowania duchowego, w długotrwałej perspektywie czasowej maksymalizowane jest panowanie duchowe.

W politycznym typie dominacji ekspansywność zewnętrzna i wzrost regulacji władczej w zdominowanych społeczeństwach podporządkowane są wprost interesom klasy władców metropolii imperium (centrum obozu czy hegemonia). Oznacza to, że maksymalizacja regulacji władczej jest interesem priorytetowym i w długotrwałej perspektywie czasowej przeważa nad maksymalizacją pozostałych typów interesów klasowych.

Krzyżując oba podziały, można zbudować następującą typologię dominacji międzypolitycznych:

Tabela nr 1. Typologia dominacji międzyspołecznych

Poziom dominacji/ typ dominacji	Polityczny	Ekonomiczny	Kulturowy
Hegemonia składająca się z hegemonia i sfery wpływów	Hegemonia polityczna	Hegemonia ekonomiczna	Hegemonia kulturowa
Obóz składający się z centrum obozowego i kraju satelickiego	Obóz polityczny	Obóz ekonomiczny	Obóz kulturowy
Imperium składające się z metropolii i prowincji	Imperium polityczne	Imperium ekonomiczne	Imperium kulturowe

Aby odpowiedzieć na pytanie, jakim typem była dominacja sowiecka, trzeba bliżej określić typ interesu społecznego realizowanego przez klasę panującą w systemie realnego socjalizmu. Wedle n-Mmh, który w tym tekście przyjmuje jako podstawę konceptualizacyjną⁷ w systemie tym jedna klasa społeczna – określana mianem klasy trójpanującej (jej odpowiednikiem był aparat partyjno-państwowy) – dysponując środkami przymusu, produkcji i indoktrynacji, kontrolowała politykę, gospodarkę i kulturę. Podstawowy interes klasy trójpanującej stanowiła maksymalizacja regulacji władczej, której podporządkowane było postępowanie w pozostałych wymiarach życia społecznego: kulturowym i gospodarczym.

Imperium sowieckie to zatem imperium typu politycznego, w którym maksymalizacja produktu dodatkowego czy panowania duchowego – w długotrwałej perspektywie – podporządkowana była maksymalizacji regulacji władczej. Ponadto to, co potocznie określa się mianem imperium sowieckiego, stanowiło konglomerat różnych form dominacji międzyspołecznej (międzynarodowej). Kraje takie jak Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś czy Ukraina miały status prowincji imperium. Kraje takie jak Polska, Czechy, Węgry miały status kraju satelickiego, a Związek Sowiecki pełnił wobec nich funkcję centrum obozowego. Z kolei krajom takim jak Finlandia przynależał status sfery wpływów, ze Związkiem Sowieckim jako hegemonem.

Sprawa się skomplikuje, gdy weźmie się pod uwagę np. relacje KPZR z Włoską Partią Komunistyczną czy – ogólniej – z partiami komunistycznymi i ruchami postępowymi poza blokiem sowieckim. Wydaje się, że dla tych organizacji Związek Sowiecki pełnił przede wszystkim funkcję autorytetu duchowego (ideologicznego). Uzależnienie ideologiczne partii komunistycznych i ruchów postępowych (nie wyklucza to wcale uzależnienia ekonomicznego czy agenturalnego) było instrumentalnie podporządkowane maksymalizacji panowania politycznego przez Związek Sowiecki, które wykraczało poza jego i sojuszników granice terytorialne.

3. Ewolucja imperium socjalistycznego

W celu określenia dynamiki tego rodzaju systemu imperialnego trzeba wyjść od teorii władzy – najpierw w wymiarze wewnętrznym, a potem zewnętrznym. Przedstawię teraz krót-

⁷ L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1–3, Poznań 1991.

ko zasadnicze tezy modelu pierwszego teorii społeczeństwa politycznego w n-Mmh⁸. Tezy (I)–(II) odnoszą się do statyki modelu, zaś (iii)–(viii) do jego dynamiki.

- (I) Każda jednostka posiada wiązkę preferencji, które sterują jej działaniami; można je podzielić na autonomiczne i regulowane przez władzę. Rozróżnienia tego nie należy traktować zbyt prosto, gdyż wśród działań regulowanych przez władzę można wyróżnić działania administracyjne podtrzymujące ład społeczny, a więc korzystne dla wszystkich członków społeczeństwa. Proporcja pomiędzy działaniami regulowanymi (lecz nie administracyjnymi) a uniwersum wszystkich działań obywatelskich wyznacza poziom alienacji obywatelskiej. Od niego zależy natężenie oporu społecznego klasy obywatelskiej. Kiedy odsetek działań obywatelskich (a zatem i poziom alienacji obywatelskiej) kontrolowanych przez władzę jest niewielki, w społeczeństwie panuje pokój społeczny. Do wybuchu rewolucji dochodzi wtedy, kiedy poziom alienacji obywatelskiej jest średniowysoki – staje się dokuczliwy, lecz nie paraliżuje możliwości zbiorowych wystąpień. Natomiast wysoki poziom alienacji obywatelskiej z powrotem przywraca w rozważanym społeczeństwie spokój społeczny, gdyż wzrost regulacji władczej atomizuje i rozbija klasę obywatelską.
- (II) Przyjmuje się, że w strukturze społecznej zachodzi tendencja stopniowej rewolucyjnej autonomicznych więzi społecznych: biurokratyczne relacje społeczne, w których władza pełni rolę pośrednika, zastępowane są przez relacje autonomiczne, które nie są zapośredniczone przez ingerencję władzy, np. kontrola informacji prowadzi do rozkwitu plotki, kontrola gospodarki – do „czarnego rynku”, a kontrola polityki – do pojawienia się nieformalnych czy nawet konspiracyjnych organizacji.
- (III) W stadium wyjściowym (*faza postępującej alienacji obywatelskiej*) panuje pokój klasowy. Mechanizm konkurencji politycznej zmusza typowego władcę do powiększania regulowanej przez siebie sfery życia społecznego. W skali globalnej w wyniku mechanizmu konkurencji władczej zmniejsza się pole autonomii obywatelskiej i wzrasta poziom alienacji obywatelskiej.
- (IV) Prowadzi to do wzrostu oporu politycznego obywateli przekształcającego się w otwartą rewolucję (*faza rewolucji obywatelskiej*), która może zakończyć się przegraną bądź zwycięstwem obywateli.
- (V) W razie zwycięstwa rewolucji obywatelskiej nic istotnego nie ulega zmianie, gdyż elita rewolucyjna konstituuje załazek nowej klasy władców. Jeszcze przed zwycięstwem dysponuje ona zrewoltowanymi masami, nie mówiąc o uzbrojonych oddziałach paramilitarnych. Natomiast po zwycięstwie elita rewolucyjna, przejmując kontrolę nad środkami przymusu, staje się nową klasą władców. W jej łonie zawsze znajdują się tacy, którzy zaczętną maksymalizować władzę dla niej samej. W następstwie wzrasta zakres regulacji władczej, który prowadzi do wzrostu oporu społecznego, przekształcającego się w kolejną rewolucję; zamknięta zostaje w ten sposób pętla obywatelska.
- (VI) Kiedy natomiast rewolucja kończy się klęską, umożliwia to zastosowanie postrewolucyjnego terroru. Rozbicie klasy obywatelskiej prowadzi do zniewolenia społeczeństwa, gdyż znika jedyny czynnik zdolny powstrzymać presję władzy – opór obywateli. Kiedy wszystkie sfery życia społecznego są kontrolowane przez władzę, mechanizmy konkurencji władczej nadal wymuszają na typowym władcy powiększanie sfery regulacji. W *fazie zniewolenia* rywalizacja polityczna toczy się kosztem sfer życia społecznego podporządkowanych już innym władcom. Ponieważ w dalszej konsekwencji grozi to

⁸ Pełna ekspozycja modelu znajduje się w: L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1: *Dynamika władzy*, Poznań 1991, s. 25–50.

destrukcją systemu władzy jako całości, jedynym sposobem podtrzymania struktury politycznej są czystki usuwające zbędną nadwyżkę kandydatów do władzy. W ten sposób układ polityczny wkracza w subfazę samozniewolenia władzy.

- (VII) W wyniku stopniowej rewaloryzacji niezależnych od władzy więzi społecznych dochodzi do rewolucji obywatelskiej, która – między innymi z powodu małej liczby uczestników – kończy się przegraną. Władza, z jednej strony, represjonuje uczestników rewolucji, a z drugiej, aby uniknąć powtórzenia następnej rewolucji, udziela koncesji klasie obywatelskiej. Ustępstwa kończą zarazem stan samozniewolenia władzy, gdyż wzrost autonomii obywatelskiej stwarza nowe obszary do ekspansji władczej. *W fazie cyklicznych deklasacji* układ polityczny ewoluuje według następującego schematu: rewolucja obywatelska – deklasacja – ustępstwa – wzrost regulacji władczej – kolejna rewolucja obywatelska o szerszej bazie społecznej itd.
- (VIII) W końcu dochodzi do rewolucji tak masowej, że władza miast od represji musi rozpocząć od koncesji i to tak znacznych, by doprowadzić do kompromisu klasowego. *W fazie cyklicznych rewolucji* rozwój społeczny przebiega według wzorca: rewolucje – koncesje – wzrost regulacji władczej – rewolucja o szerszej podstawie społecznej – koncesje o większym zakresie itd. Ten cykl rozwojowy kończy się wtedy, gdy system osiągnie stan pokoju klasowego, w którym poziom regulacji władczej staje się akceptowalny dla klasy obywatelskiej.

W tak rozumianej historii politycznej społeczeństwa sowieckiego da się z grubsza wyodrębnić odpowiedniki faz rozwojowych modelu. W stadium pierwszym, trwającym od rewolucji październikowej do powstań w Gułagu w latach pięćdziesiątych, następował wzrost regulacji władczej. W stadium drugim, trwającym od powstań w Gułagu do pierestrojki Gorbaczowa, następował proces stopniowej liberalizacji systemu, przebiegający zgodnie z mechanizmem ewolucyjnego postępu poprzez przegrane rewolucje: presja społeczna (do nich można zaliczyć wspomniane powstania w Gułagu, strajki robotnicze w Nowocerkasku w latach sześćdziesiątych, ożywienie narodowe i religijne w krajach bałtyckich pod koniec lat siedemdziesiątych) prowadziła – z jednej strony – do represji systemu wobec opornych, a – z drugiej – aby zapobiec następnemu wybuchowi niezadowolenia, wymuszała koncesje społeczne na partyjnej trójwładzy.

Rozważany model zakładał, że dane społeczeństwo jest izolowane zewnętrznie. Zniesienie tego założenia pozwala przedstawić główne tezy modelu imperium politycznego⁹. I znów tezy (I)–(II) odnoszą się do założeń statycznych modelu, zaś (III)–(V) do jego dynamiki.

- (1) Udany podbój innych społeczeństw przynosi nadzwyczajne (zewnętrzne) przyrosty regulacji władczej. Tak rozumianą agresywnością analizowany układ polityczny charakteryzuje się w pewnych fazach swojej ewolucji. *W pierwsze pasmo agresywności* społeczeństwo polityczne wchodzi w końcowym stadium *fazy postępującej alienacji obywatelskiej*. Wówczas nadzwyczajny przyrost zewnętrznej regulacji władczej pozwala oddalić groźbę wybuchu rewolucji obywatelskiej. *W drugie pasmo agresywności* społeczeństwo polityczne wchodzi w *fazie zniewolenia*. Wówczas udana agresja odsuwa niebezpieczeństwo samozniewolenia władzy.
- (2) Społeczeństwo, które padło ofiarą zwycięskiego podboju, niezależnie od fazy rozwojowej, w której się znajduje, zostaje zniewolone. Podbój działa więc jak przegrana rewolucja obywatelska, cofając jego ofiarę do stadium zniewolenia.
- (3) Udane podboje przeprowadzane w *pierwszym paśmie agresywności* pozwalają w metropolii imperium utrzymać pokój społeczny. Trwa on tak długo dopóki – przy danym

⁹ *Ibidem*, s. 169–187.

poziomie sił przymusu, oporu obywateli prowincji – istnieją możliwości rozrostu imperium. Gdy one się kończą, wtedy władcy imperialni powiększają zakres regulacji władczej w metropolii. Tym bardziej, że w pewnych z subspołeczeństw prowincjonalnych dochodzi do rewaloryzacji autonomicznych więzi obywatelskich, prowadzącej do *fazy cyklicznych rewolucji*. Wzrost alienacji obywatelskiej w centrum imperium prowadzi do rosnącego oporu metropolitalnej klasy obywatelskiej, przeradzającego w rewolucję, podczas której poziom agresywności imperium raptownie maleje.

(4) Bezpośrednio po przegranej rewolucji (zakładam wariant bezpętłowy) agresywność imperium spada, a niektóre z podbitych prowincji, korzystając z nadarzającej się okazji, odrywają się od imperium. Społeczeństwo imperialne w *drugie pasmo agresywności* wkracza w *fazie zniewolenia*. Tym razem zniewalanie cudzych obywateli ma oddalić niebezpieczeństwo samozniewolenia władzy.

(5) Kiedy w metropolii imperium dochodzi do rewaloryzacji autonomicznych więzi obywatelskich, układ polityczny wkracza w *fazę cyklicznych deklasacji*, w której ponownie spada jego agresywność. Ponownie w pierwsze pasmo agresywności system polityczny wchodzi w końcowym stadium *fazy cyklicznych rewolucji*. Ukształtowanie się silnego społeczeństwa obywatelskiego w metropolii blokuje wewnętrzny wzrost regulacji władczej. Z kolei niektóre z subspołeczeństw prowincjonalnych na mocy mechanizmów rewaloryzacji autonomicznych relacji obywatelskich również wkroczyły w *fazę cyklicznych deklasacji*. Rewolucje obywatelskie w poszczególnych prowincjach mają największe szanse na zwycięstwo wówczas, gdy zbiegną się z podobnymi zaburzeniami w metropolii. Prowadzi to do wyeliminowania prowincjonalnego odłamu klasy władców i całkowitego oderwania się od imperium.

Z grubsza potwierdza to rozwój Związku Sowieckiego. Aneksja republik sowieckiej dokonywała się w dwóch falach. *Pierwsze pasmo agresywności sowieckiej* metropolii nastąpiło w latach 1917–1921. Wtedy przyłączone zostały wschodnia Białoruś i Ukraina, podbite państwa zakaukaskie i przywrócono dominację w Azji Środkowej. W *drugie pasmo agresywności* system wszedł w latach 1939–1940. Wówczas do imperium przyłączono zachodnią Ukrainę i Białoruś oraz Mołdawię, Litwę, Łotwę i Estonię. Odpowiednikiem ostatniej fazy była piestrojka Gorbaczowa w latach 1985–1991, kiedy to zaburzenia społeczne w centrum (rosyjskim) imperium zbiegły się z zaburzeniami w jego nierosyjskich prowincjach.

W prezentowanym modelu rozpad imperium dokonuje się na drodze zwycięskich „narodowych” rewolucji obywatelskich. Jednakże pod ten wzorec podpadałby jedynie rozwój wydarzeń w krajach bałtyckich i w jakiejś mierze w republikach zakaukaskich: Armenii i Gruzji. Tymczasem rozpad imperium na innych terenach przebiegał w inny sposób – lokalne odłamy klasy trójpanującej, udzielając koncesji (Białoruś, Mołdawia, Ukraina) lub nie (republiki Azji Centralnej) własnej klasie obywatelskiej, proklamowały niepodległość, zachowując przy tym pełnię władzy wewnątrz swoich społeczeństw. Ponadto model ten pomija tzw. zjawisko mikrosecesji – tym mianem można nazwać wyodrębnienie się Naddniestrza z Mołdawii czy Abchazji i Osetii Południowej z Gruzji.

4. Drogi do niepodległości prowincji imperium socjalistycznego: secesje i mikrosecesje

Aby skonceptualizować zjawisko secesji dokonywanej przez lokalne republikańskie odłamy klasy władców (klasy trójpanującej), trzeba skonkretyzować końcowe stadium modelu społeczeństwa imperialnego, zastępując zakładane założenia modelujące¹⁰.

¹⁰ W rozdziale tym wykorzystuję fragmenty mojego artykułu (K. Brzechczyn, *Upadek imperium...*, s. 146–149).

W społeczeństwie politycznym władcy mogą poszerzać regulację władczą kosztem ograniczania zakresu autonomii własnych obywateli (i) lub/i poprzez podbój innych społeczeństw (ii). W pierwszym przypadku władcy muszą pokonać rosnący opór społeczny zniewalanych obywateli. W drugim muszą przełamać opór podbijanej władzy i zniewalanych obywateli. Przez cały czas – na mocy milcząco przyjętych założeń modelujących – uniwersum działań politycznych pozostaje niezmienione.

Gdy jednak zniesiemy to założenie, okazuje się, że władcy, poszerzając uniwersum działań politycznych, mogą utrzymywać alienację obywatelską na stałym poziomie. Wówczas, nawet pomimo wzrostu regulacji władczej, poziom alienacji obywatelskiej (przypomnijmy, że jest to proporcja pomiędzy działaniami regulowanymi przez władzę a uniwersum działań obywatelskich) pozostaje bez zmian. W wyjątkowych sytuacjach – gdy wzrost uniwersum działań politycznych jest wyższy od przyrostu działań regulowanych przez władzę – alienacja obywatelska może nawet spaść.

Jednym ze sposobów poszerzania uniwersum działań politycznych jest wyodrębnienie się nowego społeczeństwa *S'* ze społeczeństwa macierzystego *S*. Społeczeństwo *S'* uzyskuje w ten sposób niepodległość – konstytuują się w nim wtedy odrębne klasy władców i obywateli. Używanie przez dane społeczeństwo niepodległości generuje w nim cały szereg nowych dziedzin życia społeczno-politycznego, jak np. polityka obronna, polityka zagraniczna, służba dyplomatyczna, bezpieczeństwo wewnętrzne itd., które zostają poddane teraz regulacji władczej. Ponadto władcy *S'* przejmują kontrolę nad tymi sferami życia społecznego, których regulacja była zastrzeżona dla władców metropolii. Dzięki temu w początkowym okresie niepodległości poziom alienacji obywatelskiej spada pomimo wzrostu regulacji władczej.

Innym źródłem spadku alienacji obywatelskiej są koncesje wybijającej się na niepodległość władzy, której zależy na poparciu własnych obywateli w konfrontacji z metropolią imperium. Warunkiem uzyskania takiego poparcia jest zmniejszenie zakresu regulacji władczej w społeczeństwie prowincjonalnym. Zjawisko spadku alienacji obywatelskiej, czy to w wyniku poszerzenia uniwersum działań obywatelskich, czy to wyniku koncesji władzy, nazywam *efektem niepodległościowym*.

Prawdopodobieństwo rozpadu imperium na drodze wewnętrznych secesji wzrasta w fazie cyklicznych rewolucji. Zakładam, że w tym stadium rozwoju imperium składa się z metropolii i prowincji znajdujących się w różnych fazach rozwojowych: prowincje „barbarzyńskie” tkwią jeszcze w fazie zniewolenia lub dopiero co przekroczyły próg przebudzenia obywatelskiego, znajdując się w fazie cyklicznych rewolucji, prowincje „cywilizowane” znajdują się we wtórnej fazie rewolucji.

Zastanówmy się zatem, kto ponosi korzyści, a kto straty z wyodrębnienia się nowego społeczeństwa politycznego *S'*. Niewątpliwie oderwanie się jest korzystne dla władców-secesjonistów, gdyż pozwala im regulować – bez ryzyka wywołania oporu obywateli – wyłaniające się w toku zdobywania suwerenności nowe obszary życia społecznego oraz objąć swoją kontrolą te, których dotychczas nie regulowali.

Czy udana secesja przynosi korzyści klasie obywatelskiej nowo niepodległego społeczeństwa *S'* zależy od wielkości ustępstw prowincjonalnej władzy i od zaawansowania procesów wyzwolenia klasy obywatelskiej metropolii imperium. Jeżeli poziom alienacji obywatelskiej w wyniku działania efektu niepodległościowego jest niższy od poziomu alienacji obywatelskiej metropolii, wówczas niepodległość jest korzystna dla obywateli prowincji. Jeżeli natomiast, pomimo efektu niepodległościowego, poziom alienacji obywatelskiej w społeczeństwie prowincjonalnym pozostaje nadal wyższy od poziomu alienacji obywatelskiej w metropolii, wówczas niepodległość staje się dla obywateli prowincjonalnych (politycznie) nieopłacalna.

Można wyróżnić dwie odmiany tak rozumianej secesji: *postępową* i *wsteczną*. Do secesji *postępowej* dochodzi w społeczeństwie prowincjonalnym, w którym poziom autonomii obywatelskiej jest wyższy od poziomu autonomii mas obywatelskich metropolii. W społeczeństwie takim dochodzi do spadku alienacji obywatelskiej na mocy rozszerzenia uniwersum działań obywatelskich i w wyniku zabiegów władców, którzy, aby uzyskać poparcie własnej klasy obywatelskiej, zmniejszają zakres swojej regulacji. W efekcie zakres regulacji władczej spada, i to znacznie – poniżej progu pokoju klasowego. Niepodległość zatem stabilizuje pokój klasowy w byłej prowincji, chroniąc ją przed ingerencją „barbarzyńskiej” metropolii w wewnętrzne stosunki polityczne. Instytucjonalnym wyrazem tych ustępstw jest wprowadzenie ustroju demokratycznego.

Do secesji *wstecznej* dochodzi w społeczeństwie prowincjonalnym, w którym poziom autonomii obywateli jest niższy od poziomu autonomii obywateli w metropolii. Bierność mas obywatelskich sprawia, że odzyskanie suwerenności jest wyłącznie odgórną inicjatywą lokalnej władzy, która w ten zachowuje swoje panowanie polityczne. Ten typ secesji prowadzi również do efektu niepodległościowego, ale o znacznie osłabionej sile – alienacja obywatelska spada, ale zatrzymuje się powyżej progu rewolucji obywatelskiej. Niepodległość, paradoksalnie, powstrzymuje niekontrolowany, wewnętrzny spadek regulacji władczej w (byłej) prowincji, zabezpieczając ją w ten sposób przed falą demokracji płynącą z metropolii imperium. W tym przypadku suwerenność chroniąca „barbarzyńską” prowincję przed ingerencją bardziej „cywilizowanej” metropolii pozwala utrzymać w niej polityczny *status quo* i powstrzymać proces wyzwolenia politycznego.

O ile każdy rodzaj secesji, czy to *postępowa*, czy to *wsteczna*, przynosi pewien spadek alienacji obywatelskiej, to w przypadku secesji drugiego rodzaju spadek ten jest tak nieznaczny, że dla klasy obywatelskiej „barbarzyńskiej” prowincji korzystniejsze byłoby pozostanie w liberalizującym się w znacznie szybszym tempie imperium. Można zatem wyróżnić następujące sposoby odzyskiwania niepodległości przez prowincje imperium:

- prowincjonalną rewolucję obywatelską,
- secesję postępową,
- secesję wsteczną.

Spróbuj teraz, w ramach przyjętej aparatury pojęciowej, skonceptualizować nowe zjawisko, jakim jest wyodrębnienie z emancypującej się prowincji nowego subsoczeństwa. Do mikrosecesji w prowincji dochodzi wtedy, gdy w prowincjonalnej klasie władców znajdzie się taki odłam władców, dla którego korzystne będzie oderwanie się od byłej prowincji. Powstaje w ten sposób nowe subsoczeństwo S'' z odrębnymi klasami władców i obywateli. Działa tutaj ten sam mechanizm polityczny co w przypadku secesji prowincji. Dla odłamu klasy władców wyodrębnienie się nowego społeczeństwa S'' ze społeczeństwa prowincjonalnego S' oznacza poszerzenie uniwersum działań politycznych. Gdy społeczeństwo S'' uzyskuje niezależność od dotychczasowej prowincji, konstytuują się w nim odrębne klasy władców i obywateli. Uzyskanie przez dane społeczeństwo subprowincjonalne niezależności od prowincji również generuje w nim cały szereg nowych dziedzin życia społeczno-politycznego, jak np. politykę obronną, politykę zagraniczną, służbę dyplomatyczną, bezpieczeństwo wewnętrzne itd., które zostają poddane teraz regulacji władczej. Ponadto władcy S'' przejmują kontrolę nad tymi sferami życia społecznego, których regulacja była zastrzeżona dla władców (byłej) prowincji. Tak znaczne poszerzenie uniwersum działań politycznych sprawia, że w początkowym okresie niezależności poziom alienacji obywatelskiej spada pomimo nawet wzrostu regulacji władczej. Analogicznie jak w przypadku secesji można wyróżnić dwie odmiany mikrosecesji: *wsteczną* i *postępową*. Do mikrosecesji *postępowej* dochodzi w subsoczeństwie

prowincjonalnym, w którym poziom autonomii obywatelskiej jest wyższy od poziomu autonomii obywatelskiej w prowincji. Mikrosecesja prowadzi w tym przypadku do spadku regulacji władczej. Do secesji wstecznej dochodzi w społeczeństwie subprowincjonalnym, w którym poziom autonomii obywatelskiej jest niższy od poziomu autonomii obywatelskiej w prowincji. Pasywność obywateli mikroprovincji sprawia, że odzyskanie suwerenności jest inicjatywą lokalnej władzy, z której obywatele odnoszą niewielkie korzyści.

Ruchy odśrodkowe mogą występować przede wszystkim w prowincjach zamieszkałych przez terytorialne mniejszości narodowe posiadające świadomość własnej odrębności, opartej na więziach religijnych, historycznych czy gospodarczych. Analizowane ruchy odśrodkowe – choć są samoistnymi zjawiskami społeczno-politycznymi – mogą zostać wzmocnione przez politykę metropolii imperium. W ten sposób władza byłego imperium osłabia spadek zewnętrznej regulacji władczej, osłabiając byłe prowincje oraz przekształcając przynajmniej część ich terytoriów w kraje satelickie lub swoje sfery wpływów.

Poparcie byłej metropolii imperium zwiększa bowiem wydatnie szanse powodzenia mikrosecesji i trwałego usamodzielnienia się od prowincji. Jest to jednak okupione pojawieniem się zewnętrznej regulacji władczej, która stanowi cenę za poparcie dążeń odśrodkowych przez władców metropolii. Nowe subsoczeństwo S^o zyskuje wprawdzie niezależność od prowincji, ale nie jest ono całkowicie niepodległe – staje się bowiem sferą wpływów byłej metropolii. Dla władców przeprowadzających mikrosecesję oderwanie się od byłej prowincji i stanie się sferą wpływów byłej metropolii jest korzystne wtedy, gdy przyrost regulacji władczej spowodowany poszerzeniem uniwersum działań obywatelskich jest wyższy od strat w regulacji władczej spowodowanych zewnętrzną regulacją władczą i dostaniem się w orbitę wpływów byłej metropolii. Ta pełni dla mikroprovincji funkcję hegemonu (lub centrum obozowego). Tyle się da powiedzieć w wyidealizowanym języku modelu władzy w n-Mmh.

Przykładami udanych mikrosecesji na obszarze państw postsowieckich mogą być tzw. „samozwańcze państwa”: Abchazja i Osetia Południowa w Gruzji i Naddniestrze w Mołdawii, których istnienie zależne jest w dużej mierze od poparcia Rosji.

5. Typologia ścieżek rozpadu imperium socjalistycznego

Największe straty polityczne ponoszą przede wszystkim władcy imperialni społeczeństwa S. Udana secesja osłabia bowiem ich pozycję na arenie wewnętrznej, zachęcając obywateli metropolii i pozostałych prowincji do dalszego oporu politycznego, oraz osłabia pozycję na arenie międzynarodowej. Zmniejszenie potencjału terytorialnego i ludnościowego imperium utrudnia maksymalizację zewnętrznej sfery regulacji władczej. Secesja prowokuje zatem reakcję metropolitalnej klasy, która może przybrać następujące formy:

- (VI) *reakcja pokojowa* – społeczeństwo prowincjonalne w sposób pokojowy odrywa się od imperium, a władcy imperialni nie podejmują zbrojnej akcji reunifikacyjnej wobec wybijającej się na niepodległość prowincji;
- (VII) *udana interwencja zbrojna* – konflikt pomiędzy metropolią a byłą prowincją imperium, w której zwycięstwo odnosi metropolia;
- (VIII) *nieudana interwencja zbrojna* – konflikt pomiędzy metropolią a byłą prowincją imperium, w której zwycięstwo odnosi prowincja;
- (IX) *dezintegracja prowincji* – wspomaganie przez byłą metropolię mikrosecesji i ruchów odśrodkowych w społeczeństwach prowincjonalnych.

W przypadkach (i) i (iii) prowincja utrwała swoją niepodległość. Odtąd relacje władzy i obywateli prowincji ewoluują według wewnętrznych mechanizmów rozwojowych bez

ingerencji z zewnątrz. Dla metropolii oderwanie się prowincji osłabia jej władzę, zachęcając obywateli do wystąpień w metropolii. Osłabienie pozycji władzy metropolitalnej jest wyższe w przypadku nieudanej interwencji zbrojnej niż w przypadku zezwolenia na pokojową secesję. Natomiast sukces w przywracaniu jedności imperium (ii) opóźnia proces wyzwolenia politycznego w imperium, gdyż jego władcy utrzymują pokój społeczny w metropolii kosztem zniewolenia obywateli zbuntowanych prowincji. W przypadku (iv) mamy do czynienia z powstrzymaniem spadku zewnętrznej regulacji władczej klasy metropolitalnej. Jest to przypadek pośredni, w którym nie dochodzi ani do znacznego osłabienia pozycji wewnętrznej metropolitalnej władzy (jak w przypadkach i i iii), ani do jej znacznego wzmocnienia (jak w przypadku iv).

Krzyżując oba kryteria: sposoby odzyskiwania niepodległości przez prowincje imperium (prowincjonalna rewolucja obywatelska, secesja postępową i secesja wsteczna) i formy reakcji metropolii (reakcja pokojowa, interwencja zbrojna udana, interwencja zbrojna nieudana i dezintegracja prowincji) można otrzymać następującą typologię ścieżek rozpadu imperium socjalistycznego¹¹:

Tabela nr 2. Ścieżki rozpadu imperium socjalistycznego

Typy reakcji imperium/ Sposób odzyskiwania niepodległości przez prowincję	Reakcja pokojowa	Nieudana interwencja zbrojna	Udana interwencja zbrojna	Dezintegracja prowincji (udana i nieudana)
Revolucja obywatelska	Estonia	Litwa, Łotwa, Gruzja, Armenia	Czeczenia	Gruzja (+) Litwa (-)
Secesja postępową	Białoruś, Ukraina			Mołdawia (+) Ukraina (-)
Secesja wsteczna	Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgizja, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan			

Przejdźmy teraz do konkluzji. Wspomniana typologia wskazuje, że, po pierwsze, rozpad imperium sowieckiego dokonał się na ogół w sposób pokojowy.

¹¹ Bardziej szczegółowy empiryczny opis ścieżek rozwojowych poszczególnych byłych republik sowieckich można znaleźć w: K. Brzechczyn, *Dynamika demokracji. Próba konceptualizacji rozwoju politycznego w republikach postradzieckich* [w:] *Demokracja. Między teorią a empirią, ideałem a praktyką*, red. K. Brzechczyn, J. Silski, Poznań 2006, s. 86–121; K. Brzechczyn, *Paths to Democracy of the Post-Soviet Republics: Attempt at Conceptualization* [w:] *Values and Norms in the Age of Globalization*, red. E. Czerwińska-Schupp, Berlin 2007, s. 529–571; K. Brzechczyn, *Between Limited Democratisation and Limited Autocratisation. Political Development of the Ukrainian Society* [w:] *Etyka a współczesność*, red. R. Kozłowski, K. Cern, Poznań 2007, s. 33–49; K. Brzechczyn, *On the Process of Liberation of the Baltic Countries from the Soviet Domination in Years 1985–1991. Attempt at Model* [w:] *Relacje nowych krajów Unii Europejskiej z Federacją Rosyjską (w aspekcie politycznym, ekonomicznym, kulturowym i społecznym)*, red. M. Rutkowski, Białystok 2008, s. 163–174; K. Brzechczyn, *In the Trap of Post-Socialist Stagnation: On Political Development of the Belarusian Society in the Years 1986–2006* [w:] *Democracy in Western and Post-Communist Countries. Twenty Years after the Fall of Communism*, red. T. Buksiński, Berlin 2009, s. 287–308.

„Na ogół” nie znaczy jednak, że dokonała się w sposób całkowicie pokojowy. I to stanowi treść konkluzji numer dwa. Centrum imperium zachowywało się biernie w przypadku secesji wstecznych (czyli tam – głównie kraje Azji Centralnej – gdzie obywatele byli pasywni) i krajów, w których po początkowym okresie demokratyzacji zwyciężyły tendencje autokratyzacyjne (Białoruś, Ukraina). Aktywne przeciwdziałanie imperium (próby zbrojnej interwencji, dezintegracja nowych społeczeństw) nastąpiło wobec tych społeczeństw (kraje bałtyckie i kaukaskie), w których klasa obywatelska brała aktywny udział w oderwaniu się od imperium.

W świetle przyjętej teorii można postawić hipotezę, że władze krajów, które odzyskały niepodległość przy biernej postawie własnych obywateli, znalazły się później w sferze wpływów Rosji. Funkcję zapewnienia wpływów Rosji na obszarze postsowieckim pełniła przez jakiś czas na początku lat dziewięćdziesiątych Wspólnota Niepodległych Państw. A zatem spadek zewnętrznej regulacji władczej dawnej metropolii był w tych krajach niższy niż w przypadku społeczeństw, które zerwały wszelkie związki z byłą metropolią. Tak się stało w przypadku krajów bałtyckich i kaukaskich, gdzie do odzyskania niepodległości doszło na drodze narodowych rewolucji obywatelskich, a one stały się członkami UE i NATO (bądź aspirują do członkostwa w tych organizacjach). Symptomatyczny jest tutaj przykład Ukrainy. Dopóki kraj ten pozostawał pod władzą autokratycznego reżimu Kuczmy, Rosja zachowywała z nim poprawne stosunki. Naciski Rosji – aż do wspierania tendencji odśrodkowych – stały się widoczne po tzw. pomarańczowej rewolucji. Ponowne polepszenie stosunków z Ukrainą zostało zapoczątkowane po zwycięstwie Janukowycza w wyborach prezydenckich.

Po trzecie – w świetle przedstawionej typologii – mówienie o „reimperializacji” polityki Rosji jest mało precyzyjne i mylące. Zaszło ono jedynie w przypadku Czeczenii. W przypadku pozostałych postsowieckich społeczeństw można mówić jedynie o prowadzeniu przez Rosję polityki hegemonistycznej i prób utworzenia z nich rosyjskich sfer wpływów.

Krzysztof Brzechczyn

On Paths of the Soviet Union's Collapse. An Exercise in Typology in Context of a non-Marxist Historical Materialism

The purpose of this paper is construction of typology of paths of collapse of the Soviet Empire. The proposed typology is based on two criteria. The first of them is a way of gaining independence by the provinces of Soviet empire (civil revolution, progressive secession or regressive secession). The second – a way of metropolitan reaction (peaceful reaction, successful military intervention, successful military intervention, and disintegration of a given province). The constructed typology allowed to recognize that Soviet Empire behaved passively in regards to regressive secessions (where citizens were passive) and countries where the authoritarian tendencies overcame. Imperial authorities actively tried to counteract (military intervention, supporting of centrifugal tendencies) in these societies (Baltic and Caucasus countries) where citizen class massively took part in breaking up from empire. In light of proposed hypothesis active civil participation in gaining independence liquidated chances of transformation of a previous province of empire into sphere of influence of Russia and provoked such violent reactions of Empire.